VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXXIX – 2016

Oslo 2016

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Viking Open Access: <https://www.journals.uio.no/index.php/viking/>

ISSN 0332-608x

Fisk, faste og gamle gåter i Bergenhus og Steinvikholm

Introduksjon

Norsk borgforskning var lenge preget av arkitekter og kunsthistorikere, og hovedfokus i Norge, som internasjonalt, var gjerne på arkitektur og militære aspekter (f.eks. Fischer 1951, 1980; King 1988:2). Fokus endret seg internasjonalt på 1980-tallet, da det ble aktuelt å undersøke livet i borgen også under fredstid, selv om militære prinsipper fortsatt ble vurdert (King 1988:5). I Norge ble både metoder forbedret og fokus drastisk utvidet på 1990-tallet med de store undersøkelsene i Erkebispegården i Trondheim, da det ble anvendt metoder og problemstillinger fra utgravningene av middelalderbyene (Nordeide 2003a). Likevel er de fleste norske borger ikke blitt undersøkt med mer dagsaktuelle problemstillinger og metodikk, som bl.a. tar mer hensyn enn før til hva jordlag og gjenstandsmateriale kan fortelle om dagliglivet i borgen. Det finnes derfor også deler av anlegg som det ikke er funnet noen tilfredsstillende forklaring på.

Under en omvisning i Bergenhus i Bergen for noen år siden ble jeg gjort oppmerksom på et eksempel på dette: Seniorrådgiver ved Bymuseet i Bergen, Anne Ågotnes, viste oss et dypt rom i kjelleren under Håkonshallen i Bergenhus som hun ønsket forslag til tolkning av. Denne artikkelen presenterer et forslag til løsning på denne gamle gåten i Bergenhus og et tilsvarende rom i Steinvikholm: I begge tilfeller er rommene tolket som kummer for oppbevaring av levende fisk. Jeg presenterer videre grunnlaget for denne tolkningen og diskuterer fiskens rolle blant katolikker og høystatusmiljø i middelalderen og den tidligste etter-reformatoriske tid. Slike borger tilhørte nemlig de geistlige og verdslige makthaverne – det øverste, sosiale sjikt i Norge – som i middelalderen var katolikker. Katolske leveregler og bordskikk preget livet i slike borger i middelalderen og trolig fremdeles i den første tiden etter reformasjonen. For borgenens beboere var «hele» mennesker som ikke bare skulle ha tilfredsstillende teknologi og økonomi som sørget for mat og tak over hodet, de skulle også ha tilfredsstilt religiøse og sosiale krav som hørte til posisjonen deres. Noen tiltak kan virke irrasjonelle på oss i dag, men det er nettopp slike irrasjonelle behov som kan forklare det som er hovedtemaet her: Hvorfor var det så viktig å ha tilgang til fisk, særlig fersk fisk, og hvordan kunne de få tak i den under f.eks. en beleiring?

Norsk borgforskning

For enkelthets skyld brukes ordet borg her. I middelalderen var dette et byggverk som både hadde en festningsdel og en boligdel, men graden av både befestningen og boligdelen kan variere (King 1988:1–2,175). Biskopenes residenser i Norge betegnes også vekselvis som

borg og gård, f.eks. *bispeborgen* i Hamar, *bispeborgen* i Oslo, men *Erkebispegården* i Trondheim, – uten at det er noen tilsynelatende stor forskjell på graden av befestning.

Uansett hvordan vi definerer en middelalderborg, så har vi få kjente slike i Norge sammenlignet med andre land (se kart i Ersland og Holm 2000:92), og de fleste har vært studert i større eller mindre grad. Den mest kjente forskeren fra 1900-tallet på norske borger er nok arkitekt Gerhard Fischer, som i de senere år av sitt liv forsket i kompaniskap med kunsthistorikeren Dorothea Fischer (se f.eks. Fischer og Fischer 1977; Fischer 1951). Gerhard Fischer gjennomførte undersøkelser i de fleste norske steinborger, så også i Bergenhus og i *Erkebispegården* i Trondheim, som blir omtalt nedenunder. Han fokuserte på arkitektur, og brukte, som mange før ham, en metode kalt «*Find the wall and follow it*», som han kombinerte med fortellinger fra skriftlige kilder. Dette går i hovedsak ut på å få fram murverket, uten å vie jordlag og gjenstander noen særlig oppmerksomhet. Da de store utgravningene i byene startet fra 1960-tallet og utover, ble det økt fokus på nettopp jordlag, stratigrafi (relasjon mellom jordlagene) og gjenstandsmateriale (Herteig 1991), og metodene rundt dette har utviklet seg videre (Andersson mfl. 2007). I dag legger vi langt større vekt enn før på nøyaktig innmåling og kvalitativ bedømmelse av de enkelte jordlag og relasjonen mellom jordlag og konstruksjoner. Det gjør gjenstander og naturvitenskapelige prøver langt mer verdifulle til informasjon om aktivitet, funksjon og datering enn tidligere (Nordeide 1997).

Fra militær arkitektur til politiske symboler og rammer om aktivitet

Det var kun kongen og Kirken som hadde ressurser til å bygge i stein i Norge i middelalderen, og steinborgene var bygd for å beskytte kongens og den øverste geistlighets aktiviteter. De skulle verne både mot ytre fiender fra andre land og mot indre fiender, som f.eks. opprørere fra eget samfunn. Både arkeologiske og skriftlige kilder viser også at borgene virkelig har vært sentrum for stridigheter og kamphandlinger. Brannlaget fra kongens militære aksjoner mot erkesetet i 1532, da *Erkebispegården* ble satt i brann, ble f.eks. identifisert under utgravningene i *Erkebispegården* i Trondheim i 1991–95 (DNVIII nr. 687, 25. juni 1532; Olsson 2000).

Borgene var også maktsymboler (Zeune 1996). Monumentalitet og beliggenhet skulle avtvinge respekt og derved underbygge og legitimere det sosiale hierarki. Nyere forskning har derfor lagt større vekt på landskapet omkring borgene enn før (Creighton 2002; Mogren 2000). Men også dagliglivet i borgen er verdt å studere; det gir informasjon om levekårene til dem som tronet på toppen av den sosiale pyramiden (McAleavy 1998; Vilkuna mfl. 2003).

Selv om det er få moderne arkeologiske undersøkelser av slike anlegg, kan nye forskningsparadigmer også lede til nye teorier. I denne artikkelen må jeg i hovedsak støtte meg til dokumentasjon basert på gamle utgravningsmetoder og observasjoner. Resonnementet må jeg starte med en oppdagelse i Steinvikholm, før jeg returnerer til rommet i Bergenhus.

Et mystisk rom i Steinvikholm

Steinvikholm ble bygd av Norges siste katolske erkebiskop, Olav Engelbrektsson (erkebiskop 1523–1537), som forsvarsverk i årene med brutale reformasjonsprosesser (figur 1; Nordeide 2000:64–65). Han startet trolig planleggingen av byggearbeidene allerede i 1524, straks han returnerte fra Roma etter å ha blitt innsatt i embetet som erkebiskop. Allerede i

Figur 1. Steinvikholms lokalitet i forhold til Trondheim (Gravbrøt 1993:1)

1527 signerte han et brev i borgen; det kan tyde på at i alle fall deler av borgen allerede da var ferdigstilt. Erkebispegården med katedralen i Trondheim var nok fortsatt det viktigste anlegget for erkesetet, men etter en offensiv politikk ble erkebiskop Olav straffet av kong Frederik I, som fikk Erkebispegården i Trondheim satt i brann i 1532 (DNVIII nr. 687, 25. juni 1532). Den utbrente gården i Trondheim ble ubeboelig, og etter dette ble Steinvikholm erkebiskopens hovedresidens. Erkebiskop Olav flyktet i april 1537 fra Steinvikholm, som da var beleiret av kong Christian III. Erkebiskopens flukt medførte at den lutherske lære hadde seiret, og landet og borgen ble overtatt av den danske kongemakten. Steinvikholm ble imidlertid forlatt allerede innen 1575, da lensherren fikk flytte inn i Erkebispegården i Trondheim (Nordeide 2000:8).

Steinvikholm er bygd som et firkantet anlegg på en holme som sjøen skiller fra land ved flo sjø. Holmen var så liten at borgen opptok størsteparten av det tilgjengelige landarealet, og den ble forbundet med land ved en bro (Nordeide 2000:52–54). Anlegget var bygd for å forsvares ved bruk av kruttvåpen, det første i sitt slag i Norge. Inne i borgen var det en liten borggård som kan ha vært delt i to av en indre skillevegg, og det åpne arealet har vært maks 400 m² (figur 2; Nordeide 2000:47–49). Det antas at den nordvestre delen av borgen var brukt til kjøkken og oppbevaring av mat; derfor finner vi også kjellere og vannforsyning i denne delen. Østre og søndre fløy er antatt brukt til bolig og oppholdsrom (Nordeide 2000, passim).

Størrelsen på borggården er viktig for den diskusjon som skal føres her. Da borgen ble oppgitt i april 1537 var den nemlig under beleiring av kong Christian III's menn som forhandlet på vegne av kongen, og de oppfordret erkebiskopens menn til å oppgi borgen. «Slottsloven» (borgens mannskap) var på sin side kun blitt bemyndiget av erkebiskop Olav til å holde stand, og det var store mannskapsstyrker tilknyttet forsvaret av borgen (DNXII, nr. 715, 24. april 1537; DNXXII, nr. 385, 30. april 1537; DNXXII, nr. 386, 1. mai 1537; DNXII, nr. 717, 4. mai 1537; DNXXII, nr. 387, 10. mai 1537; DNXXII, nr. 391, 18. mai 1537). Da erkebiskop Olav flyktet, hadde han forberedt flukten og listet opp 110 menn som skulle bli «wed slotthett» og ivareta hans interesser under hans fravær (DN XII, nr. 571, sist i mars).

En beleiring på 3–4 uker, med et vakthold på 110 mann, krevde store ressurser. Mannskapene skulle ha mat og andre forsyninger, som alt måtte rommes inni borgen under beleiringen. Forrådet av mat var for en stor del levende dyr, og ved overgivelsen i 1537 ble det registrert over 100 livdyr i gården: 3 kyr, 8 små hester, 33 voksne griser, 2 sauer, 30 geiter. Disse dyrene og forsyningene til dem var sannsynligvis stuert sammen på borggården, og tok en god del plass. I tillegg ble det registrert en halv binge med kukjøtt, 100 røykte lemmer og sider av ku, 150 saueskrotter, 50 fleskesider, 2 tønner salt laks, 14 tønner saltfisk, 5 tønner saltsild m.m., som også skulle rommes i borgen (Wallem 1917:75).

Etter erkebiskop Olavs flukt var Norge innlemmet i Danmark, og den militære trusselen var trolig ansett som minimal. De fleste kanonportene i første etasje ble nemlig satt ut av funksjon ved en ombygging. Det må ha skjedd i perioden 1537–1575. Trolig ved samme anledning ble det tilføyd nye kjellere i vestfløyen. Ombyggingen kan ha blitt utløst av en brann som har funnet sted før 1542; det er anført en del byggearbeider i 1542 (NRRI:64, 1. juni 1542), og i 1543 er det nevnt en brann som skal ha funnet sted i Steinvikholm (DNX, nr. 718, 20. juli 1543). Kanskje kan borgen ha blitt satt i brann under beleiringen i 1537?

Christian III's seier utløste en fredelig epoke, men den ble kun midlertidig; det kom til nye stridigheter, og ved en beleiring i 1564 er det oppgitt at det bodde 500 mann i slottet (DNXXII nr. 539, 8. juni 1564; Nordeide 2000:36).

Opplysningene ovenfor er nødvendige for å beskrive hvor trangt det kunne være om plassen for både folk og dyr, og fordi jeg ikke kan være sikker på dateringen av det rommet som skal omtales her, om det er opprinnelig eller i forbindelse med en ombygging. Det dreier seg om en murt kum i det vi kan kalle «kjøkkenfløyen» (figur 2). Kummen i rommet har vært 5,75 x 2,5 m stor og 3,3 m dyp, og er anlagt helt nedpå berget. Den er tegnet inn som et rektangel på planen til Kreftings og Wallems rom 'c', som tilsvarer rom 108 på figur 2 (Krefting 1894:nr. 8 på Plan s. 2; Wallem 1917:24). Wallem (1917) beskriver den som «brøndlignende», en «konstruktiv eiendommelighet», og den «synes ikke at ha hat nogen spesiell funktion» (Wallem 1917:36). Han mener videre at den kan ha vært overhvelvet, for det ble funnet tallrike hvelvstein i kummen. Det ble også funnet tauverk, hampmatter og en del dyrebein. Det skal videre ha løpt en renne inn i kummen fra et kanonhvelv i vestmuren, og en avløpsrenne som er tilsluttet en avløpsrenne fra en av hvelvkjellerne, har ledet vann ut av kummen gjennom nordveggen, som igjen munnet ut ved murfoten på nordsiden (Wallem 1917:36). Min egen tidligere tolkning av kummen er at den var et mulig vannreservoar, men at den var usikker som drikkevannskilde (Nordeide 2000:55).

Kummen kan ikke tolkes som kjeller på linje med de andre kjellerrommene, for konstruksjonsmåten tyder på at kummen skulle holde vann inne. Den var omhyggelig tettet med kalkmørtel, og det gjorde at Axel Krefting tolket den som en brønn (Krefting 1894:11). Men det faktum at renner har ledet vann både inn i og ut av kummen, harmonerer likevel ikke helt med en brønn, og det finnes også andre konstruksjoner i Steinvikholm som er tolket tilsvarende: En spesiell konstruksjon i borgens nordøstre tårn er tolket som en cisterne (Wallem 1917:43–45). Denne tolkningen kan diskuteres, men det har også utvilsomt vært en brønn midt i nordfløyen, i det vi kan forstå som kjøkkenfløyen. Den er tolket som å ha blitt konstruert etter en ombygging (Nordeide 2000:55; Wallem 1917:40). I tillegg har det vært en stor forsenkning, 3 x 7 m, i det nordøstre hjørnet av borggården, som kan ha samlet regnvann. Kronologi og funksjon for denne forsenkningen er også omdiskutert, men den kan ha fungert som drikkevannskilde for levende dyr på borggården (Nordeide 2000:47).

Figur 2. Plantegning av borgen. Kjøkkenområdet er antatt å ha vært i den nordvestre delen, og den her omtalte kummen avtegner seg som en firkant i rom 108 (etter Wallem 1917 og Gravbrøt 1993).

I forbindelse med oppstarten av ruinkonserveringsprosjektet 13. –14. april i 2015 fikk jeg anledning til å studere ruinen på nytt, og da ble også den merkelige kummen i rom 108 diskutert.¹ En teori var at det var en avfallskum siden det ble funnet en del dyrebein i massene. En slik tolkning gir imidlertid liten mening, så trangt som det må ha vært om plassen i borgen, i alle fall under en beleiring. Beboerne i Steinvikholm gjorde nok heller slik det var vanlig på denne tid; man kvittet seg gjerne med avfall fra slike borger ved å plassere latrinen ved enden av en gang eller ved det ytre murlivet i borgen, hvor innholdet kunne gå rett ned i vann eller i en avfallshaug som ble fjernet regelmessig (Friar 2003:122). Annet avfall gikk gjerne samme vei. Det hadde ingen hensikt å beholde uønsket avfall inne i borgen når en så enkelt kunne kvitte seg med det. Kummens funksjon var derfor fortsatt uten en god forklaring. Jeg kom da til å tenke på det omtalte, lignende rommet i Bergenhus som også savnet en forklaring. Det kan ikke være tilfeldig at det finnes to så like konstruksjoner i disse to borgene, og det er derfor naturlig å se nærmere på rommet i Bergenhus.

Lignende kum i Bergenhus

Kongens borg i Bergen, Bergenhus, ligger strategisk plassert på Holmen, ved innseilingen til Vågen (figur 3). Herfra kunne innseilingen til byen forsvares. Allerede på 1100-tallet

Figur 3. Bergen i middelalderen (Helle 1982:185). Erkebiskopens gård fra seinmiddelalderen lå vis-à-vis Bergenhus (B på kartet), men synes ikke på dette kartet.

startet byggingen av Bergenhus, først i tre, senere i stein (Fischer 1980:144). Her ble bispe-setet (A = katedralen på figur 3) og kongsgården lokalisert, og vis-à-vis Holmen, også ved Vågen, bygde erkebiskopen sin egen gård fra slutten av 1200-tallet (Kristoffersen 1988). Den ytterste del av Vågen i Bergen var altså svært viktig for toppen av den norske sosiale eliten i middelalderen.

Sentralt i den høymiddelalderske kongeborgen var den store hallbygningen. Den blir i dag kalt Håkonshallen, etter han som er regnet som den viktigste byggherren: kong Håkon Håkonsson. Han skal ha fullført hallen i 1261 (Fischer 1980:196). Rommet som Ågotnes pekte på i kjelleren under Håkonshallen i kongens Bergenhus, er svært likt den ovenfor omtalte kummen i Steinvikholm, og det er sannsynlig at de kan ha hatt samme funksjon (figur 4). Om denne kummen i den søndre kjelleren under Håkonshallen har Gerhard Fischer bemerket følgende: «Et firkantet rom i sydvestre hjørne – der fjellet går dypt ned – har fint murte sider. Det ligger nær å tenke på en svær kum – der var vann i bunnen. Vi har funnet flere brønner syd for Hallen – der var også en dam østenfor, så her må ha vært en vannåre.» (Fischer 1980:121.) Ifølge pl. 13 i Fischer 1980 er denne kummen ca. 3–3,2 m bred og 2,4–2,8 m dyp.

Hvelvkjellerne under Håkonshallen er nydelig hvelvet med naturstein. Det søndre rommet synes lett tilgjengelig utenfra, «enten det nå var vaskerom eller tjente til annen bruk for besetningen» (Fischer 1954:20). Kjøkkenet lå trolig utenfor søndre del av hallen, og det var en brønn like utenfor det sørøstre hjørnet av hallen. De nordre kjellerrommene er tolket som

Figur 4. Snitt og plantegning av Håkonshallens underetasje. Det aktuelle rommet er markert i rødt (etter Fischer 1980: pl. 9 (plan) og pl. 13 (snitt)).

oppbevaringsrom for mat og vin (Fischer 1954:24). Kummen i det søndre rommet har en derimot aldri funnet en forklaring på. Fischer unnlater å diskutere det nærmere, og det er også usikkert hvilken datering det har. Imidlertid kan det slås fast at det har en lignende lokalisering i borgen som kummen i Steinvikholm: i tilknytning til kjøkken og vannforsyning. Jeg vil argumentere for at de begge har hatt funksjon i forbindelse med nettopp matforsyningen: som reservoar av fersk (levende) fisk – en fiskekum, og fisk var svært viktig i middelalderen, faktisk så viktig at en allerede i middelalderen lærte seg å ale opp og oppbevare levende fisk, også i Norge.

Fisk i middelalderen og i den første tiden etter reformasjonen

Selv om fiskeoppdrett er en viktig del av moderne norsk økonomi, så er det altså en gammel teknologi. Mens saltvannsdammer hadde høyest status fra tiden omkring Kristi fødsel, ble etter hvert ferskvannsdammer det foretrukne, kanskje påvirket av tilgangen til saltvannsfisk i land med lang strandlinje, som i Frankrike og England (Currie 1992a). Særlig i innlandet lenger sør i Europa var det vanskelig å få tak i god, fersk fisk, og her ble gjedde og karpe alet opp i dammer lokalt for å hjelpe på forsyningen.² Ulike typer karpefisk og gjedde var vanlige arter blant oppdrettsfisk i middelalderen (Currie 1992b). Karussen var ikke naturlig her til lands, men ble satt ut i ferskvann i de fleste deler av Norge (Kleiven 2001). I Trøndelag var karussen nok den eneste karpefisken som kunne overleve harde vintre når dammene kunne risikere å bunnfryse.

Det var særlig Kirken som spredte fiskeoppdrett i Europa. F.eks. skal biskop Hans Brask (biskop 1513–1527) ha anlagt en karpedam i Linköpings bispeborg (Juvander 2006:68–69). Også klostrenes rolle som pionérer i fiskeoppdrett har vært fremhevet, og vi vet at det f.eks. allerede på 1400-tallet var en fiskedam i Vadstena kloster i Sverige (Bernström 1982). At det ble slik, skyldes nok at Kirken selv lagde regler for hva som skulle spises og ikke, særlig i fastetiden, og da skulle man spise fisk, ikke kjøtt (Nordeide og McDonald 2013).

Kirkens diettregler var viktige rettesnorer for alle kristne, likesom for aristokratiet. I Trondheim og Bergen fantes det rikelig med fersk fisk i fjorden utenfor borgen, men for både det verdslige og det geistlige aristokratiet var det vanskelig å markere status ved å servere det som også alle andre hadde tilgang til. I trakteringen av gjester ville de nok derfor også gjerne kunne servere ferskvannsfisk, som hadde høyere status.

Oppdrettsfisken ble alet opp utenfor borgene i store dammer, kalt *vivarium*. Det krevdes mye arbeid å anlegge, vedlikeholde og drive en fiskedam (Currie 1992a). På Olof Naucclérs eldste kart over Trondheim, fra 1658, finnes det rundt byen, ikke overraskende, flere «*Rudhammer*», som er et skandinavisk ord for fiskedam. Naucclér var nemlig svensk, og Ruda er et sørsvensk ord for karuss (Bernström 1982; Nordeide 2003a:257). De små tankene ga nemlig ikke vekstvilkår for at fisken kunne oppnå den ønskede størrelse, men de gjorde det mulig å samle og holde fisk levende i kummer inne i borgene for å kunne hente dem raskt inn til kjøkkenet. Fiskekummer fungerte som spiskammer for kjøkkenet, og ble kalt *servatorium*.³ En mye brukt term for fiskekum er også *piscina*, som likevel etter hvert har fått en mye videre betydning (Bernström 1982).

Fisk hadde status på linje med vilt i Europa i middelalderen, og fiskerettigheter ble nøye overvåket (Currie 1992b). Tørket og saltet ål og kaldrøykt laks var f.eks. delikatesser som kun ble servert slottsherren, hans indre kretser og de mest eksklusive gjestene i Häme slott på 1500-tallet (Vilkuna mfl. 2003:59). Og i Danmark kostet ellers en god gjedde eller laks like mye som en halv okse på begynnelsen av 1500-tallet. Det forteller hvor høyt verdsett fisken var. Det er antatt at den høye prisen skyldtes at det var oppdrettsfisk (Skaarup og Jacobsen 1999:14).

Fersk fisk ble altså servert betydningsfulle gjester og ved spesielle anledninger (Currie 1992b). Tilgangen til fersk fisk var derfor viktig for servering ved borgherrens bord. Maten som ble servert og måltidene ble brukt til å vise status: Bordplasseringen, hvem som serverte, og hva som ble servert, ble bestemt ut fra den enkeltes status. Ikke alle fikk f.eks. servert alle rettene. Det får vi bl.a. vite i sagaen om biskop Laurentius av Holar (Historien om biskop Laurentius på Holar 1982 [1350]:116, 148), der det beskrives hvordan personer ble behandlet i tråd med personlig status ved erkebiskopens måltider i Trondheim på 1300-tallet. Form og innhold på både mat og måltider var altså viktig for å opprettholde den sosiale orden (Fernández-Armesto og Smail 2011).

Hvis det ikke var tilgang til fersk fisk, var nok saltet fisk foretrukket framfor tørket. Kronen i Finland prøvde derfor på 1500-tallet for eksempel å få folk til å salte mer fisk, men salt var en kostbar ressurs, så tørking forble den vanligste konserveringsmetoden (Vilkuna mfl. 2003). På kontinentet i Europa var det vanskelig å få både salt og fersk fisk, og det la grunnlaget for hanseatenes virksomhet og den store tørrfiskhandelen via Bergen. Denne handelen hadde også for en stor del grunnlag i den kristne fastetradisjonen, men forutsatte en konserveringsmetode som tillot å oppbevare fisken over lengre tid og transportere den i store

Retther

Primo groffkødt winsupenn eller vildebraadh
Item bysteick, kokøtt eller vildebraadh
Item hensekødt vildebraad eller ein andnen rett
Item faarekøtt oc gallerey
Item bagelse och tungher
Item gaas mett mooszoc salthit vildebraad
Item hwidt gaasekøtt och ein rett smaa huggenn aff kokødt mett kriidder
Item steicht twngher met kriidder och ein ret bagelsze
Item sylthe oc kalum
Item grøtt och steick
Item oster oc løff

Saa skall vpretis paa fiske dage
Primo tør siilld: oc wyn suben
Item salt torsk: oc bagellse
Item fersk fisk: oc skadther
Item karuser oc tørre gedder
Item sund mager: oc ferske gedder
Item bagelsse: oc stoffiisk
Item tørre flynder: oc grødt
Item stegt rundfiisk oc løff

Figur 5. Liste over menyer fra Steinvikholm, som forteller hvilken mat som kunne serveres på «fiskedager» og andre dager (Seip 1936:1).

mengder over lange avstander. Ved kysten kunne de likevel velge: Både fersk, saltet og tørrfisk stod på menyen i Steinvikholm på «fiskedager» (figur 5).

Diskusjon

Kummene i Steinvikholm og Bergenhus mener jeg representerer det som ovenfor er kalt *servatorium*. Tolkningen er logisk, og det vil forklare lokaliseringen nær kjøkken og vannforsyning. Fisken kunne ikke oppbevares levende i borggården, men måtte holdes i vann, og dette vannet måtte holdes friskt. Da ville det være gunstig å ha mulighet til både å kunne få tilført friskt vann samt å kunne tappe ut vann for å skifte ut skittent vann, mudre og fange fisken (Currie 1992a). Allerede i første århundre før Kristus fantes det kunstige fiskedammer i Italia, der vannet ble skiftet ut ved hjelp av kanaler, så dette var ikke noen ny idé (Higginbotham 1997:17–18). Og fisk kunne mates med måltidsrester, som kan forklare funn av dyrebein og matrester i sedimentene. En fiskekum i Lund i Sverige fra 1573–74 hadde også gjødsel og dyrebein m.m. i fyllmassene, selv om noe av denne fyllmassen kan ha havnet der etter at den gikk ut av bruk som fiskekum (Mårtensson 1985).

Det er også lett å forklare behovet for en slik kum: I fredstid kunne de fange fisk, som så kunne oppbevares levende til bruk. Men de kunne også bruke oppdrettsfisk. Vi vet at erkebiskop Olav Engelbrektsson utvekslet levende gjedder med fru Inger til Austrått (DNXI, nr. 617, 9. juni 1535), som viser at både han og fru Inger drev med fiskeoppdrett. Når det fra

samme tid er nevnt en «karudsdam» på Austrått, er det mulig at fru Inger allerede hadde karusser og ønsket seg gjedder i tillegg (Kleiven 2001). Navnet «Karusseåkeren» på land innenfor Steinvikholmen kan likeledes tyde på at de hadde en viss oppdrett av fisk ved Steinvikholmen, selv om dateringen av dette navnet er uvisst (Nordeide 2000:32). Under krig og beleiring var det imidlertid vanskelig å sette båter på vannet for å fiske, og henting av fisk i dammer på land ville vært enda mer risikofylt, og ville undergrave det forsvar borgen hadde bygd opp. Under krig ville det være ekstra behov for å sikre tilgang til fersk fisk på andre måter.

Hypotesen om kummene som *servatorium* styrkes også når en tolker den innenfor rammen av middelaldersamfunnet. Overholdelse av fastedager var en av reglene som kjennetegnet katolikken i middelalderen, og erkebiskopen burde gå foran med et godt eksempel, som leder av Kirken. Det skulle spises kun fisk i fastetiden, eller kjøtt som ble akseptert som fisk, gjerne fordi dyrene hadde sterk tilknytning til vann. F.eks. ble delfin og beverhale akseptert i fasten noen steder; det samme gjaldt også andre dyr, som hare og noen fugler, f.eks. gås og kylling (Bynum 2004:53; Spencer 2000). Fastereglene ble litt mindre strenge utover på 12–1300-tallet, og det ble lettere å få dispensasjon (Bynum 2004:53). Men i en bevart liste over menyer fra 1532 til 1537 fra Steinvikholm deles rettene fortsatt inn i det som skal serveres på «fiske dage» og andre dager (figur 5; Seip 1936:1). På denne listen fremgår det at det ble servert både saltet, tørket og fersk fisk.

Dessverre er dateringen av kummen uklar i begge eksemplene ovenfor. I Steinvikholm er dateringen av kummen 1525–1575, men den er muligens anlagt etter 1537. I Bergenhus kan den være eldre, men det er altså uklart. Dette kan være et problem, men som statusmat har fersk fisk holdt seg inn i tidlig moderne tid (Currie 1992b). På den finske borgen Häme overholdt de også fortsatt fastetiden rundt midten av 1500-tallet (Vilkuna 1998:318–319). Det tyder på at de kan ha fortsatt fastetiden også her (Nordeide 2003a:311–317). Og at fersk fisk var aller best, er demonstrert opp til moderne tid: I Bergen og Oslo har det vært tradisjon i nyere tid å holde fisken levende ved å frakte den over lange avstander i fiskekister som ble dradd etter båten (Molaug 1985, vol. 2:154 og 164).

De ville altså trolig ikke velge bort tilgangen til fersk fisk, heller ikke i den første tiden etter erkebiskopens flukt, selv om de var beleiret og forhindret fra å kunne fiske. Ved en moderne utgravning ville arkeologer ta ut jordprøver fra kummene og spore f.eks. parasitter som er spesifikke for karuss, men med det arkeologiske kildematerialet vi har per i dag, er det vanskelig å komme lenger enn til en hypotetisk tolkning av rommenes funksjon. Likevel, hvis denne teorien om fiskekum stemmer, skulle man kunne forvente å finne lignende konstruksjoner i andre, tilsvarende anlegg. Jeg har henvendt meg til Christian Lovén, som har undersøkt de tilsvarende svenske middelalderborgene (Lovén 1996). På spørsmål om han kjente til tilsvarende konstruksjoner i det svenske materialet, var svaret dessverre negativt, men han fant teorien interessant.⁴ Teorien støttes likevel av at det finnes ett annet kjent eksempel fra Norge: I Erkebispegården i Trondheim ble det faktisk også funnet en fiskekum inne i gården. Midt i østfløyen var det en laftet trekonstruksjon med leire i bunnen, inndelt i flere kammer (Nordeide 2003a:237–239) (figur 6). Her ble bakparten av en karuss funnet i bunnsedimentene, så det er ingen tvil om kummens funksjon (Nordeide og Hufthammer 1993). De ulike kamrene rommet nok henholdsvis karusser og gjedder, for gjeddene ville spist karussene hvis de gikk i samme kammer (Friar 2003:114). Fiskekummen i Erkebispegården var vanskelig å plassere stratigrafisk, men den ble tolket å tilhøre midten av 1500-

Figur 6. Fiskekum fra 1500-tallet i Erkebispegården i Trondheim, «forstyrret» av en yngre kjeller (Nordeide 2003a:239).

tallet (ca. 1560). Bein av fisk som gjedde og ål er likevel funnet også fra eldre tid i Erkebispegården, og informasjonen om utveksling av gjedder (ovenfor), bekrefter at erkebiskopen startet fiskeoppdrett allerede før reformasjonen.

Konklusjon

Jeg mener å ha kunnet presentere belegg for en konstruksjon for oppbevaring av levende fisk i én borg, og sannsynlig belegg i to andre borger. Jeg har ikke undersøkt flere borger i anledning av denne artikkelen. Hvis tolkningen er riktig, viser det at beboerne har sikret seg tilgang til fersk fisk så godt de kunne, også under krig, uten at tilgangen til fersk fisk gikk på bekostning av sikkerheten. Derfor ble det anlagt kummer som kunne fungere som vannbeholdere for levende fisk, såkalte *servatorium*. Dette viser videre at det ikke kun var den fysiske beskyttelsen som var viktig ved borgene, men også ivaretagelsen av religiøse og sosiale idealer i dagliglivet. Slike idealer ble bl.a. demonstrert ved måltidene, som var svært viktige for å opprettholde sosiale strukturer, i praksis sikkert minst like viktig som militær kontroll. Sannsynligvis har det vært lignende kummer i andre borger, men de kan ha vært av enklere slag som ikke er bevart.

Kirkens fasteregler har hatt avgjørende betydning for økonomisk og teknologisk utvikling langs kysten av Norge generelt, og hanseatene og tørrfiskhandelen ble svært viktig for Bergens utvikling spesielt (Helle 1982:304–306). Fiskens betydning bør altså ikke undervurderes, verken for økonomi eller for et kosthold med måltider som var religiøst og ideologisk preget.

Summary

Fish, Lent and old Riddles in Medieval Castles

An enigmatic structural feature may be noted in several medieval castles. To date, a satisfactory interpretation as to purpose has been lacking. The feature is a construction reminiscent of wells, and its use seems to be related to the holding of water – yet they fail to fully satisfy an interpretation of being wells or cisterns. By viewing the constructions within the wider context of medieval society, a more convincing interpretation is evident. In medieval society, and also for a few decades after the Lutheran reformation of 1537, there was great demand for fish during Lent, and this led the Church to organize the breeding of fish. Fresh fish, particularly from fresh water, was also a high status food, expected to be served to high status individuals. At times of siege, it was difficult to catch fish without putting people at risk, and the castle was built to protect lives. The structures located in the kitchen areas at Steinvikholm and Bergenhus are interpreted as fish tanks, intended to keep fish alive and fresh. A construction with a similar inferred function is also to be seen in the Archbishop's palace, dated to the middle of the 16th century.

Noter

- ¹ Med på møtet i tillegg til forfatteren var Eli-Sofie Thorne fra Fortidsminnesmerkeforeningen, Karin Axelsen og Harald Ibenholt fra Riksantikvaren, Britt-Alise Hjelmeland fra Forsvarsbygg og Geir Magnussen fra Bakken & Magnussen.
- ² Christopher Currie, personlig meddelelse i brev til forfatteren 1991.
- ³ Christopher Currie, personlig meddelelse i brev til forfatteren 1991.
- ⁴ Personlig meddelelse i 2015.

Litteratur

Andersson, Hans, Barbara Scholkmann og Mette Svart Kristiansen

2007 Medieval Archaeology at the Outset of the Third Millennium: Research and Teaching. I *The Archaeology of Medieval Europe*, redigert av James Graham-Campbell, s. 19–45. Aarhus University Press, Aarhus.

Bernström, John

1982 Ruda. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Rosenkilde og Bagger, Viborg.

Bynum, Caroline Walker

2004 *Hellig føde, hellig faste. Kvinner og mat i middelalderen*. Pax, Oslo. Currie, Christopher K.

1992a Construction methods used in medieval dams and water control. *Proceedings of the Medieval Europe*, vol. 3, s. 85–90. York.

1992b The Role of freshwater Fish in medieval Society. *Proceedings of the Medieval Europe*, vol. 6, s. 89–94. York.

Creighton, Oliver Hamilton

2002 *Castles and Landscapes. The Archaeology of Medieval Europe, 1100-1600*. Continuum Books, London, New York.

DN

1847–1995 *Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen*. 22 vols. Christiania: P. T. Mallings Forlagshandel.

Ersland, Geir Aatle og Terje H. Holm

2000 *Krigsmakt og kongemakt 900-1814*. Norsk forsvarshistorie, vol. 1. Eide forlag, Bergen.

- Fernández-Armesto, Felipe og Daniel Lord Smail
 2011 Food. I *Deep History. The Architecture of Past and Present*, redigert av Andrew Shryock og Daniel Lord Smail, s. 131–159. University of California Press, Los Angeles.
- Fischer, Dorothea og Gerhard Fischer
 1977 Erkebisppegård - Kongsgård - Erkebisppegård. *Fortidsminner* 64:7–46.
- Fischer, Gerhard
 1951 *Norske kongeborger*. Norske minnesmerker, vol. 1. Gyldendal, Oslo.
 1980 *Norske kongeborger: Bergenhus* Norske minnesmerker, vol. 2. Riksantikvaren, Gyldendal, Oslo.
- Friar, Stephen
 2003 *The Sutton Companion to Castles*. Sutton Publishing, Sparford.
- Gravbrøt, Pia
 1993 Steinvikholm. - «Det lå en borg i Åsenfjord...». Upublisert hovedfagsoppgave ved arkitektavdelingen, NTH, Universitetet i Trondheim, Trondheim.
- Helle, Knut
 1982 *Kongssete og kjøpstad. Fra opphav til 1536*. Bergen bys historie, vol. 1. Universitetsforlaget, Bergen.
- Herteig, Asbjørn
 1991 Trekk fra utviklingen av en feltmetodikk i norsk middelalderarkeologi. *N.U.B.* 1:7–19.
- Higginbotham, James
 1997 *Piscinae. Artificial fishponds in Roman Italy*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill og London.
- Historien om biskop Laurentius på Holar*.
 1982[1350] Overs. av Jørgen Højgaard Jørgensen. Odense Universitetsforlag, Odense.
- Juvander, Katarina
 2006 *Linköpings slott - en 900-årig historia*. Statens fastighetsverk, Stockholm.
- King, David J. Cathcart
 1988 *The Castle in England and Wales. Studies in Archaeology*. Croom Helm, London.
- Kleiven, Einar
 2001 Supplerande opplysninger til spørsmålet om karuss *Carassius carassius* er ein innført fiskeart, og noko om karpe *Cyprinus carpio*. *Fauna* 54(2):48–57.
- Krefting, Axel
 1894 Beretning om udgravninger paa Stenviksholm 1893. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Årsberetning for 1893*, s. 1–14.
- Kristoffersen, Siv
 1988 Erkebisppegården i Bergen - fyrste-residens og handelshus. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Årbok 1988*,
- Lovén, Christian
 1996 *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Stockholm.
- McAleavy, Tony
 1998 *Life in a Medieval Castle*. Edited by K. Jeffrey. 1. utgave, *Gatekeeper series*. English Heritage, London.
- Mogren, Mats
 2000 *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund studies in medieval archaeology, vol. 24. Almqvist & Wiksell International, Lund.
- Molaug, Svein
 1985 *Vår gamle kystkultur*. 2 vols. Dreyer, Oslo.
- Mårtensson, Anders
 1985 Fiskedammar i Skåne. *Kulturen* 1985:163–172.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker
 1997 Historisk arkeologi: mellom mennesker, metode og materialer. *META* (1):46–61

- 2000 *Steinvikholm slott - på overgangen fra middelalder til nyere tid*. NIKU Temahefte 23. NIKU, Trondheim
- 2003a *Erkebisppegården i Trondheim. Beste tomta i by'n*. NIKU, Trondheim.
- 2003b *Maktens sete - bispegård og festningsanlegg*. I *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537*, redigert av S. Imsen, s. 401-423. Senter for middelalderstudier, NTNU, Skrifter. Tapir, Trondheim.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker og Anne Karin Hufthammer
1993 Fiskedam i Erkebisppegården i Trondheim. *Spor* (1):44-45.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker og Jennifer McDonald
2013 Canonical Observance in Norway in the Middle Ages: The Observance of Dietary Regulations. I *Medieval Christianity in the North. New Aspects*, redigert av K. Salonen, K. V. Jensen and T. Jørgensen. Brepols, Turnhout.
- Olsson, Anders
2000 Chronology. I *Excavations in the Archbishop's Palace: Methods, Chronology and Site Development*, redigert av Sæbjørg Walaker Nordeide, s. 189-218. Utgravningene i Erkebisppegården i Trondheim. NIKU Temahefte, vol. 12. NIKU, Trondheim,
- Seip, Jens Arup (red.)
1936 *Olav Engelbriktsens rekneskapsbøker 1532-1538*. Noregs Riksarkiv, Oslo.
- Skaarup, Bi og Henrik Jacobsen
1999 *Middelaldermad. Kulturhistorie, kilder og 99 opskrifter*. Gyldendal, København.
- Spencer, C.
2000 The British Isles. I *The Cambridge World History of Food*, vol. 2, redigert av K. F. Kiple og K. C. Ornelas, s. 1217-1226. Cambridge University Press, Cambridge.
- Vilkuna, Anna-Maria.
1998 *Kruunun Taloudenpito Hämeen Linnassa 1500-luvun puolivälissä*, vol. 31. Bibliotheca Historica, Helsinki.
- Vilkuna, Anna-Maria, Johanna Onnela, Terhi Mikkola, Päivi Luppi, Markus Hiekkänen og Knut Drake (red.)
2003 *At home within stone walls: Life in the late medieval Häme Castle*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, vol. 8. Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland.
- Wallem, Fredrik B.
1917 *Steinvikholm*, F. Bruns Boghandel, Trondhjem.
- Zeune, Joachim
1996 *Burgen. Symbole der Macht*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg.